

1926

471

پۈتۈن دۇنيا يوقسوللارى بىلەن بىرلىكتە

آذربايجان مطبوعاتى
اللى يىللىقى



1875—1925

«قومونىست» غەزەتىنىڭ نەشرىياتى

باكو - 1926

بولتون دىيارى يولسولارى راجىش

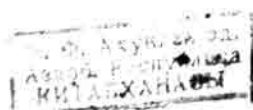
آذربايجان مطبوعاتى
اللى يىلىگى

اكىچى

1875 - 1925

«قوه» نويسى غزته سينىك نىشرياتى

1926 - ياكى



روسیه ده اولمجبی ترك غزته سی



دنیاده اتفاق اولماسا هیچ بر جمعیت ایشی بنا دوتماز. بزیم سابق جمعیت خبریه بنا دوتما دیتندن تیاترو اوینانان اوتاق بوش قالدیتندن اشکار اولدی که مسلمان قرداشلریمیزی بر یرده جمع ایدوب زمانهیه موافق مکتبخانه ر آچدیروب کوچه و بازارلارده قالان اوشاقلاری اوخودمق اولمیه جق علمسینده بو زمانهده دولانمق ممکن دکل علی الخصوص بزیم یرارده که قونشی ارمز علم تحصیل ایدوب گون گونندن ایرداو گیدوب بزیم المزده اولان ملک المزه صاحب اولوبلر و بر آز وقتدن سوگرا بز اولارده رنجبرلیق ایدوب اونلرکمالنی داشیمقدن اوتری کراکشیک ایدم جیوق. یلهده نه قیرمالی؟ هر کسی چاغریرام کلیمور. گوسنه روم گورمیور. دیورم قنیمور آخرده گوردیم که اولارده هارایلیوب چاغرمافدان اولارده دیمگدن باشته بر غیر علاج یوقدر. اولماز که منیم سوزیسی ایشیدنلردن هیچ بر قنان اولمسون، نجه که بر بولاغک سونک آلتنه تقدیر برک داش قویسان برنجه ییلدن صگره او سو تو کلمکدن او برک داشی مرور ایله ازیوب دیشیلور. هایلله سوزده، علی الخصوص دوغرو سوز مرور ایله قانمازک باشتی دیشوب اونک بیتنه اثر ایدر. یلهده بن اونلری نجه گوروم و گورمک ممکندرمی؟ هر کس اوز قرا صدوقک اوسته اوتوروب اونک ایچینه اولانا سجده ایدر و صدوقی دولدیرمق فکریتمدهدر. اما اطرافده مسلمان قارداشلریمز بربر دشمنز اژدهانک آغزیه دوشوب یوق اولدیفنی گورمگده ایستیمور. یلهده

غزته چيقارمقدن سواى بر غير علاج يوقدر كه كاغذك اوسته يازمشر دوغرو سوزار قابو پنجره لردن او ايمان منزالرينه چاتا بياسون. هيچ اولماز كه دوغرو سوز يرده قانسون. هر ايلده اون غزته او قوياندن بريسى او قودينغى قانسه، اونلرك قدرى ايل به ايل آرتار آخرد، اوبند كه صويك قباغنى كسمشدى و صوبى آخمقه قويمور ايدى. رخته تابار و صو مرور ايله بندى اوچروب آباراز. صكره دشمنك دشمنلىقى دوستك دوستايقى و دوست كوسترن دوغرو يواك دوغرو اولماقنى آشكار اولور.

پس غزته نجه چيقارديم بول يوق، يازيجى بولداش يوق، چاپ خانه يوق حروفات يوق. عمدا يوق. ۱-۲ يوزدن آرتق اوخريانده اولمايماق. دولت طرفندن اذن آلمقده كه بر بيوك بلادر. بريم غوبر ناطور متوفى گنرال ستاروسيلسكى دوغردر خالص روس ايدى. اما اونك عورتى گورجى قيزى ايدى اوگا گوره قاققازك يير اهلى آرتوق دوست دوتورى من اوگا درديسى ديهندن صكره مصاحبت گورديكه غزته نك آدينى «اكينجى» قويم كه كويا محض اكين و زراعتدن دانشجاق و اوزيده بوينه چكدى كه سترورلىقى قبول ايله سون بو طور عريضه ويروب اذن آلدن. چونكه اول وقتده يازى بوزى شكسته خطيله اولوردى و باسما خطينى اوخويان يوخيدى و تمام روسيه ده ايشله ن حروفات جوق، يمان ايدى اوگا گوره بگامصاحت ايلدiler كه غزته نى داش باسما سيله (توغرافيا) باسديروم بن بو كاراضى اولماديم. چونكه ليتوغرافيا ايله چيقان غزته هفته ده بر ويا ايكي دفعه چيقابلور اما - منم اميديم وار ايدى كه صكره غزته نى هر گونده چيقاروم و برده عثمانو و ايران مملكتلرينده اول وقتده غزته ن چقيوردى و اونلرده حروفاتيله باسلوردى و داش اوسته چيقانلرده صكره حروفاتيله باسلاجاقدى يله ده ياقشى اولوردى كه ايشك بناسندن

اوقويانلرى باسما خطينه او گرهدوم كه صكره دوباره زحمت چكوب اونلرى تازدن باسما خطينه او گرتمك لازم اولماسون او وقتده باكود ايكي باسما خانه وار ايدى اونلرك بريسته كه غوبرنيسكى براولينيات ايدى. برجه مسلمان حروفاتنى آلاياريمچيق دوزن مينا سوف آدى ارمنى وار ايدى. اونى گوردوب دانشدرديم سوز ويرديكه قدر حروفات دوزن لازم اولسا او گرهدوب منم غزته مده ايشله مده. صكره فكره گيتديم كه بخشى حروفاتنى هاردان آلوم روسيه ده دوغرودر بخشى حروفات يوخيدى اما قليبلىر قايردوب تازده حروفات تو كديرمك ممكن ايدى. ايش بوراسندادر كه تازده قليبلىر قيران كركادچى ۱۰ بوطدن اوترى اونلارى قيردمغه راضى اولمازدى اول وقتده اسلامبولدا اولان بريم شيروانلور ايله منم ارسال مرسولم وار ايدى اونلرك يازمقدن بيلرديم كه اورده بريم ترك ديلينده برنجه غزته چتور. حتى اونلردن گونده چيقاننده وار اوگا گوره لازم ييلده كه گيدوب اسلامبولدا زيارت ايدوم واورادا ايشله ن بخشى حروفاتدن ۱۰ - ۱۰ بوط آلوب گوروم.

(۱۸۷۵ نجى سنه نك ابون آينده گيدوب اسلامبولدا ۱۰ بوط حروفات آلوب آوغوست آينده قيدوب كلديم. حروفات قيشده كوب چاندى عليخنده باسما خانه آخمغه بولوم اولمى. اوگا گوره ستاروسيلسكى منم حروفاتنى غوبرنيسكى براولينياتك باسما خانه سى ايجون ساتين آلدى كاغذ و غير ما احتياجى حاضر ابوب اكينجى غزته سنى چيقارمقى ۱۸۷۵ نجى سنه نك ابول آينك ۲۲ ده باشلاديم. ابول آينه غزته نك آچيلماسنى سالمقدن مراديم او ايدى كه ذكر اولان مئاسوفدان باشقا ترك حروفاتنى دوزن تاپلدى. اوده برجه باجيسى اوغلى گوروب يانده شا كرد ساخلادى. ييله ده لابدقالب من اوزيمده اوگا گر ك كومك ايدم بديم. باسما خانه هر نومره نى بر كوچك ورق اوسته هر

۱۰۰۰ ورق باسماقندن اوتۇرى مىند ۱۵ مىنات حق استىدى حساب چىكوب گوردىم كە غزەنى ھەر ايكي ھفتەدە بىر دۈمەندن آرتۇق چىقارغە بىلمىورم. غزە چىقارمىق اعلام نامەستى نوروزدە بايلاشمىدىم و قىقازىك تمام شىرلىرىنە و بويوك كىندارىندە گوندرمىشدىم ايول آينەجن ۱۰۰ مىشتىم وار ابدى كە ھەرسىدن ۳ مىنات جىملان ۳۰۰ مىنات وصول اولمىشدى. غويىر ناظور ناچالىنىكار ھەكەم يازدى كى ھەر بىر كىندىك يوز باشىسى غزە آلسون. بو طور ايله ۳۰۰ دە مىشتىم آرتدى كە جىملان ۱۲۰۰ مىناتە قدر غزە ساتىلمىقتن وصول اولدى. غزە الدە ساتىلمىق و اعلام نامە باسدىر مىقددا كە اول وقتدە بوخىدى غزەنى ۸-۹ بوزە قدر باسدىر بىردوم اونك ۴۰۰ نى مىشتى اولانارە و آرتوقنى باكوناك كوچە و بازارلارندە بايلامتىن سوايى غىر شىرلارندە ھفتە گوندروردىم كە غزە اوقوماقە عادت ايله سولار. اولمىجى نومەرلرى چىقارمىق زىھىتى چوق آرتوق اولدى پايدە شاكردارىم باكوندن ايولارنە گىتىشدار مىن تىك قالمىشدىم و بىردە مىناسوف عىمىندە غزە ايشى گورمىشدى و چوق آغىر ايشىلوردى. اوگا گورە اوزىم يازىردىم خروفتى دوزمىگىنە كومىك ايدىردىم غلطلارنى دوزەلدىردىم اولنجى بارىم ايلنى بىنى يانوارىك بىرىنەجن ۵۰۰ مىناتە قادر ايلدىم اما مىشتى لرىمىك قدرى يوزدن ۳۰۰ قدر آرتدى او كە يوز باشلىرىدە ناچالىنىكار اولنارە غزەنى وقتدە گوندرمىگىنە اونلارنى قدرى آزالدى. يانوارىك بىرىندىن ۴۰۰ قدر مىشتىم وار ايدى. نوروزدن سىگرە غزەنىك ورقلارنى بويوكتىردى و او ايلىك پاىزىندە غزەنى ھفتەدە بىر دۈمە چىقارتىم چونكە يازىچى بولداشلارىم گون گوندىن آرتوردى. و مىناسوف اوز اجىسى اوغلى ايله ايشە آرتوق او گىرنمىشدى ايل قورناراندە حىسايمى چىكوب گوردىم كە مېن مىناتە قدر ضررىم وار.

اولہ جی نوہ

اولیٰ

فنا رجب المرجب سنه ۱۲۹۲
 عریاتک و جی
 بر سه افی
 اتی آینی
 ۳۰ منات
 ۵۰ منات
 افی ۲۲ ایون اول سنه ۱۸۷۵
 هر کس اوز ایشاری یارده...
 اعلام نامه ملر بسدردده...
 بسدردان کسیرلار بسدرد که اعلام نامه بملک
 کا سنه ۱۳۰۵ کی قیاق بیرمورلر

و ملایکت جلیب الونوز قاتقور ولایتینک بلد کوره مشهورده هه کی الامام ناملار و کتوبات کوردونک خواجهلر ایتیمه غایتی چاب ایتدودرملاک آدییه کوردیسهون شاتقوری آققی جواهرین ایملی کیمرغایلیک چوخاروده ذکر اولان قییمتی لازیمدر غایتی بسدرملاک آدینه کوندسروالور اولان آدلانی و سداقنی الوابرقی چالینی طایفب معلوم المیسولور ه به شاتقوری جلیب الیدور بلد کوره غغایزهسناک معلوم حسن ملایک تازده زورداق

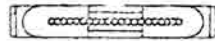
باغلامقته سعی ایتدیلر ژاندارما پولکوونیکنه هر گوندهندن و اکینجیدن آدسیر دانوسلر گوندردیلر ژاندارما طرفندن منم اوستمه قاراولجیلر قوبولدی. اونلرک بریسی منم روس قوللوقچیمک قارداشی آدیته گیجهلر منزلیمک ایچینده یاتردی. بریسه کوچه قاپوسنده دوروب من هر طرفه گیدهنده منی آپاروب گتوریردی. او وقتده من هر گیجه ۱-۲ ساعته قولوبه گیدوب بیلارد اوینیوردیم و ژاندارما پولکوونیکیده بعض وقتده منم ایله اوینیوردی اونیه بيله هفتهده بر نچه دفعه او پولکوونیک منی آپاردوب مندن جواب ایستوردی که دوغرودرمی فلان گونی آخشام فلان کسلرک یاته گیدوب فلان سوزی دیمسن من اوکا جواب ویروردیم که فلان ساعته سنک ایله بیلارد اوینیوردیم. دیردیکه بن اوزیمده یخشی بیلورم اما نیلوم زاقون بيله در گرک خبر آلوم. بيله دانوسلری برجه ژاندارمیه ویرسیدیلر گنه درد یاری ایدی اما اونلری وزیر لره سرداره و غیرلرده گوندردیلر که اونلرک جوابلرینی یازمقدن بیچاره ژاندارما یورولمشدی. اما بونیه بيله من غزته نی وقلرینده چیقارییردیم. ایله که داغستاندا شولو خلق باشلانیدی اکینجک گونی دخی آرتوق قره اولدی: برگون نجفبک وزیروفک مقاله سین که مسکوودن گوندرمشدی ویرمشدیم دوزمگه مقالهده بردریش بازارد دکانلرک قباغنده قصیدلر اوخیوب اونلری علم تحصیل ایتمگه چاغیریدی سنزور قول چکوب چاپ اولمقه اذن ویرمشدی غزته چاپ اولوب پایلانندن صکره غوییرناتورک حکمنه گوره او نومره نی باغلیوب منی ایستدیلر گیدوب کوردیم که منم میاسوفم اورادهر.

غوییرناتور یوردیکه میاسوف دیر که درویشک سوزلرینک غیر معناسی وار اوکا گوره نومره نی باغلیوب سکا حکم ایدورم که بر غیر نومره چاپ ایده حسن جواب ویردیم که غیر نومره چیقارده بیلرم

من گیدندن صکره غوییرناتور اوزی بر نومره چیقاردوب پایلانیدی چونکه نومره منم آدیمدن چیقمشدی من توقع ایله دیم که دخی منم آدیمدن غزته چیقارمسونلر بو طور من ایستوردیم غزته نی وقلیه باغلیوب دعوا قورتاراندن صکره چیقاردیم اما مسلمانلرک دشمنلری ال چکمه دیلر بر گون غیمازه نک دیریکتوری بکا معلوم ایله دی که سردارک حکمنه گوره گرک من یکتایرینادار شهرینک غیمازه نسته علم گیدم اوکا گوره من عریضه ویروب قوللوقدان چقیدیم. چونکه من باکودان چیقوب مسلمان ایشلریندن کنار اولماقی اوزیم ایچون ثلوم حساب ایدیردیم.

دعوا قورتاردی اما منم باکوده قالماق مشکل اولدی دشا ق قوللوقته منی گوتورمه دیلر و باکولیلردن هیچ کس منی قوللوقته گوتورمه دی. ۱-۲ یرده جمعیت قوللوقته گیرمک ایستدیم اما منی سچگیده قره دیلر و قاقربیلانلرده باکو مسلمانلری اولدی که اورایه خارجیلردن انتخاب ایتدیلر بيله ده من نه که اکینجینی دخی چیقاردا بيلمه دیم حتی باکوده ده قلا بيلمیوب اوز کندهزه کوچوب گیندیم.

حسن زردانی



حسن بك ملك اوف «زردابی» نڭ ترجمه حالی

(«ا کینچی» غزته سنڭ اللى بیالکى مناسبیه)

XIX نجى عصرده آذربایجان مدنى ترقى سنى ئو گرنمك ایچون
شبهه سز که حسن بك ملك اوف زردابی و میرزا فتحعلی آخوندو-
فڭ گوردیگلری ایشلردن باشلاماق لازم گلیور.

مدنیت تاریخمیزڭ صحیفه لرده بو ایکی نفر- حسن بك و میرزا
فتحعلی- بویوک بر موقع دوتیورلار. بونلار اجتماعی وضعیتری اعتبا
ریله خلقدن بك اوزاق- برینگ بك دیگریڭ ملا اوغلی اولدیقلا
رینه باقمایاراق خاص صنفدن آیریلوب خلقه قوشولاراق اونلارڭ
امتیازلی صنفله قارشو آپاردیقلاری مبارزه لرینه یاردیم ایتمه لرلی شین
دقتدر. آذربایجاندا بو دورده ایلك دفعه، بو ایکی سیمه امتیازلی
صنفله قارشو عصیان قالدیورلار. زمان و وضعیت اعتباریه بونلارڭ
گوردیکلری ایشلر نه قادار کوچوک اولور ساده اولسون. فقط
آتدیقلاری آدیملارینگ اهمیتی اعتباریه فوق العاده ذنبه جڭ قادار بویوک و
قیمتلیدرلر. زیرا بو وقتلرده استبداد حکومتک یوروتدیکی سیاست
اسکی لکی مدافعه ایتمک، موجود «عنعناتی» بوتون «مقدسلیکی»
ساقلاماق و بونگله ده آذربایجان تورکالینگ ترقییه دوغرو اولان
هر دورلو تیشلرینی نتیجه سز براقماق ایدی. بو سیدن دولابی ایسی

که حکومت گنجلرک آنا - بابا چوروك اعتقادلارینه قارشو اولان اعتراض لارینه، اونلارک محکوم صنف لپنه فعالیت گوستهرمه لارینه تمامیه ضد بولونیوردی.

عصرلردن بهری جاهل محیط ایچهریسنده هر طرفه ریشه آتاراق قوتلی بر زمینده بولونان چوروك عادتلره قارشو ایلك عصبانی قالدیر ماق و جہالت موضعلرینه هجوم باشلاماق بویوک جرئت طلب ایدیوردی.

آنا - بابالارا اولان حرمت اونلارک نفوذینه تابعیت موجودایکن بو عصبانی یالگز قوری بر جرئت ایله یاماق قابل دگلدی. بونک ایچون مهارت باجاریق کلهجکی گورمک کیی بویله محیطلرده مہارزه آپاران شخصلره لازم اولان خاصه بولونمالیدی؛ چونکه دشمنک قوتلی بر دورنده بر و یاخود ایکی مبارزکیشی آرادان قالدیر. ماق بر او قاداردا زور ایش دگلدی. بو ایکی سیما بو نقطه لری اولدیقجه ایی قاورامش و بوتون خط حرکتلرینه دوغرو بر استقامت ویره یلمشلردر. جہالت قلعه سینه مهارتله یاناشدیلار و ثابت گوستهردیکلری ایچون بر چوق تشبیرلرک نتیجه لرینی ئوز دورلارنده گورمگه موفق اولمشدیلار. بر چوق تشبیرلری سیراسنده امتیازلی صنفلرک اساسنی سارستماق و فکر جریانہ بر یگیلک بر حیات ویرمک اولمشدر. بو، اونلارک ایستدیکلرینک اساسنی تشکیل ایدیوردی.

بو گوجوچک اثرده میرزا فتحعلی دن بحث اولونما یاجقدر. زیرا اونک حقتده چوق یازلمشدر. میرزا فتحعلی حسن بگک معاصرلی اولدیغی و عینی وظیفه بی ده اوزرینه آلدیغی قیمت - مہینجه ده بر اولدیغی ایچون مقایسه اولونسون دیه بورادا اوندان بر قدار بحث ایندیگ. حسن بگکه دائر غزتلرده، مجموعه لرده بر نیچه مقاله

و ترجمه احوال یازیله مشدر. فقط بونلارک ویردیگی معلومات ایله انتقا اینمک اولماز. بونلارک آز اولماسیله برابر بر چوق تاریخی نقصان و خطالاری ده واردر؛ بو بوشلغی دولدرماق مقصدیله «اکینجی» غزته سنک الی یللك بویله سندن استفاده ایدهرک بو کوچوک کتابچی یازماغی عهدمه مزه آلدیق. وقتک آزغنی طبعی در که گهنیش مقیاسدا یازماق امکانتی ویرمه یچکدر.*

حسن بک ملیکزاده (ملیک اوف) یاخود باشقا جور تعبیرله حسن بک ملیک زردابی 1837 نجی ییلده نووابرک 12 سنده آنادان اولمشدر.** اونک آنا یوردی گوگچای قیضاسنک زرداب کندیدر. بو کند کور چاینک کنارنده در. آتاسی سلیم بک. باباسی رحیم بک مذکور کندک ملکدارلی ایدیار. بونلار شاعرلری بک چوق سؤدیکلرندن ئه ولرنده دائما شاعرلر قوناق بولونارمش.

بالاجه حسن بک شاعرلر، ادبیات و سائر وقعه لر خصوصده آتاسی سلیم بگدن معلومات آلاردی. حسن بگله بو کیی شئارده کی مراقی اونک قافقاسیادا اولمش بر چوق وقعه لرک تاریخی ئوگرتمه سینه سبب اولمشدر. بونلارک هاموسنی آتاسندان ئوگرده نیوردی. سلیم بک اوغلمه کچمشی ئوگرندیکیجه اونک ترییمه سینه تاثیر ایدیور. اوک کچمشدن عبرت آلا یله جک بر چوق ماته ریاللاری ویره یلیوردی. یوقاریدا حسن بگک جہالت قارشو ماهرانه بر صورتله و بویوک بر جسارتله مبارزه آپاردیغنی قید ایستدیگ؛ بویله بر جسارته باباسی رحیم بکده مالک بولونیوردی.

* معلوماتلارک اک چوغی «اکینجی» و «حیات» غزته لرندن آلمشدر. دیگر مطبوع اولمابان اقم معلوماتی ده حسن بگک حیات بولداشی خیفه خاندن آلدیم* بو خصوصده اوکا راضیق اینمکی وظیفه یلیورم.

** حسن بگک وفاتی مناسبیه باکو معلملری طرفندن 1908 نجی ییلده «دبستان» مجموعه سندن 11 نجی نومروسنی نشر اتمشدر. بو مجموعه ده حسن بگک تولدی 1811 نجی ییلده گوسته رالمشدر. حالبوکه خیفه خانمک ویردیگی معلوماته گوره بو تاریخ یالشمشدر. بوندن علاوه مذکور نومروده بولو ان دیگر رقم لرده یالشمشقلار واردر. یزده خیفه خانم ویردیگی معلوماتی اساس قبول ایندیگ.

سليم بك اوگا ايران شهزادهسى خسرو ميرزا ايله اولمش
بر احوالاتنى آكلانمشدى.

خسرو ميرزا قاراباغ يوللارى ايله كچوب ايراندن لهزغراد
(تبرورغه) چار حضورينه گيديركن بلكر و خانلار طرفدن
شبروان حدودنده قارشولانمشدى. بونلارڭ سبراسنده رحيم بگده
بولونيورمش. رحيم بگك باتدا كى بربگه برسوز آكلانديغنى
گورمش شهزاده، اونك ياته كلهرك نه دانشديغنى سوراز. رحيم بك
جسارتله قورقمادان قوموشونك قولانغه سوبله ديگكلىنى شهزاده تكرر ايدهر:
«خسرو ميرزا قادين كى بزمى ترك ايدهر آت يالنده
ايران كدلىرى كه زوب رعيتك احتياجلارنى توگره نهرسه، شپه سز
گله جگده عدالتلى بر شاه اولور. ايمدىكى حالدا خسرو ميرزا
قادين در. اونك بو ياشايشندن ايران اهلنه هيچ بر نجات يولى
يوقدر» ديمشدى.

طبعى در كه بو سوزلر شهزاده بى ممنون ايمه مشدى. آنچاق
رحيم بگك خرقى اونى حيرته سالمشدى.

بو كى. كچمشه عائد سوزلرى ايشدين حسن. بك دوغرو
دانشماق قورقماق كى خاصه لرى چوققلغندن ئوزينده ياراتماغه
مقدر اولمشدى. ديگر طرفدن باشقالارندن ده ايشيديكى كچمشه
عائد بويله احوالار حسن بگده وطنه قارشو اولمازين بر محبت
اوياتور و اوندا وطنك كچمشنى توگرنمگه ييمز و توكنمز بر
مراق دوغريوردى.

حسن بك آذربايجانك تاريخى ايله مراقلانماغه باشلايور. كچمش
خانلارڭ رقابى، نادرڭ و آغا محمد شاهك موغانه گلمه سى
اونلارڭ آذربايجان خانلارى ايله محاربه لرى و باشقا بو كى
تاريخى وقعه لر حن بكك ذهنتى چوققلقندن بهرى مشغول ايدىوردى.

حسن بك بو صورتله آذربايجانه عائد بر چوق معلومت
الده ايتمش و بونلارڭ تيجه سنده آذربايجانك طبيعته زنگين
اولماسى اونك تنزلته باعث اولديغنى ده تعيين ايدمه يلمشدى. زيرا
شرق و غرب جهانگيرلىرى بو ئولكه بى ئوزلرينه مل ايتمش
مقصديله اون دفعه لره آياقلارى آلندا چينه مش و تصرفاتنى
داغتمش و اهالىنى تالان ايتمشدر.

حسن بك ۷ - ۸ ياشندا مكنبه گيتمگه باشلامش قران.
گلسنان، شهنامه كى يابانجى ديالرده اولان بر چوق اثرلر گورمش;
بونلارڭ آراسندا توركجه به تصادف ايمه مه سى اونى ششيرمشدر.
مسجده گيتديگده موعظه لردن بر شى آكلاناماديغنى ايچون اونى
ترك ايدهرك بو خصوصده آتاسنه شكيت ايتمشدر. اوغلانك شكيتنى
ايشدين آتادا ملايه بو صورتله مراجعت ايتمش و ديمش: «هيچ
فرقى يوقدر. حسن بك چوققلقدا مسجده گيتسه بويو گلكره
گيتسه يه جكدر. چونكه سيزڭ موعظه لرگزى آكلاماق اولمىور.
آكلانمىورده بونلار حياتى دگلدر، و قبله سزڭ مسجده گز
بوش قالاچاقدر. بو كا گورده نه چو جوغه و نه ده ئوز گزه اذيت و يرمه يكر.»

۱۸۵۲نجى يىلده سليم بك اوغلنى شماخى شهرمكنبه شقولانسه
ويريور: بو وقده حسن بگك ۱۵ ياشى وار ايتمش. اسكى
اصول مكنبه فارس ديلنى توگرنمش و قران اوقوماغى باجور
حسن بك بگى اصول مكنبه گرنيجه ئوز استعدادىنى كوستهرمگه
باشلامشدى. روس ديلى اونك ايچون يابانجى بر ديل اولمىغه
باقما يارق روس آرقداشلارندن گهریده قالما يارق او قدار موقت
قازانيور كه او وقتك قفقاس ئولكه سى معارف مديرى «روى
نيقولاي اونى تفليسه آباريور، اورادا حسن بگى حكومت خرجه
اولارق غمنازيانك ۵ نجى صنفه قبول ايدىورلار.

آدوو اقلانلار اهلای بی سووردی . بو «حقوق شنلار» بر قولدور .
دسته سته اوقشایوردی . و قیله حسن بک بونلاری چوق گوزل تصویر ایتمیشدر .

حسن بک هر هانکی بر حکومت موسسه سته گیدیورسه فکریتی
یوروده مه بهرک وظیفه سنی ترک ایتمگه مجبور اولویور . بونلارک
هموسی حسن بک ، یالکز بر نفرک چار حکومتی ایله مبارزه
آپارماسی امکان خارجده اولدیغنی ثبوت ایدیور . بو مبارزه بی
موفقیتله آپارماق و آرزو اولونان نتیجه لری الده ایتمک ایچون
اوقومشلار قادروسنک لازم اولدیغنی حسن ایدیور . بونی ده طبیعی
در که اسکی اصول مکتبلر ویره یلمه یه جگدی ؛ فقط چار حکومتک
روسلاشدیرماق سیاستی یورودن یگی آچلمش بو مکتبلر . تورک
کنله سنی تویزندن اوزقلاشدیرمش ر اونلارک حسن رغبتی قازاند .
مامشیدیلار .

مکتب معاملری اکثر اروسلازدی و یاخود روسجه بین باشقا
هتلردن ایدی . بونلارک آراسندا « درمان ایچونده اولسون » بر
تورک معلمی یوقدر .

دیگر جهندن ملالارکده بو ایشه بویوک تأثیری واردی . بوتون
بونلارک نتیجه سی اولاراق بومکتبلرده تورک طلبه سی بولماق چوق زور ایدی .
اولان بش - اون کیشی ده بک . ملکدار . وارلی اولادلاری
ایدی . کندلی ایشچی چوققلارنیک برینی ده بو مکتبلرده کورمک
اولمازدی . گهنیش امکچی کنله سنی بومکتبلره یالکز بو کنله نیک
بوتون منافعی گوزله بین واونی یوره گدن سه ون معلم جلب ایده بیلردی .

حسن بک دارالفنوندن آلدیغنی شهادتنامه اوزره مکتبلره معلم
اولا بیلردی . بوکا گوره ده قوبادن باکویه کچهرک غمنازیانک
طبییات معلمی اولور . او زمانلار تورک لارک اورتا مکتبلرده معلم

اولماق حق یوق ایدی . حسن بک بوکا یالکز تون بیلک و
مهارتی سایه سنده موفق اولا بیلمشدی . غمنازیانک مدیری حسن
بگک کهنه دوستلارندن اولدیغندن بو مسئله نیک حسن بک
نقعه حل ایدیلمه سی ایچون چوق چالیشمیشدی .

حسن بک مکتبه معلم تعیین ایدیلدیگدن سوکرا . تورک لارک
بو مکتبلره جلب اولونماسی ایچون چوق چالیشیوردی . فقط آرزو
نتیجه الده ایده بیلایوردی . بوکاده او زمانکی تورک محیط
جهالتدن عبارت اولماسی امکان ویره ممیشدی .

آلتمش ییل بوندن اولکی باکو ایمدیکی مدنیت مرکز اولان
باکویه هیچ بگزده مزدی . او زمانلار دگل که قیزلاری حتی اوغلانلاری
بویله مکتبه براقمازدیلار . بعضی آتالار اوغلانلارنیک نه وودن دیشری
چیقماسه راضی اولمازدی .

آوروپا لباسی کینلری شاعرلر هجو ایدور . ملالاردا منبردن
اونلاری لغت یاغدرارلاردی . قاراق دوشه ندن سوکرا هیچ کس
کوچه یه چیقمازدی . خسته قادینلاری فایتونه بیندیرمک لازم کدیگده
اونلاری اورتلی فایتونه بیندیره راردی . جهالتک بویله حاکم بولوندیغنی
بر محیط ایچهریسنده حسن بک معلمک فعالیتیه باشلايور .

معلمک اقتدارینه کلنجه بونکله برلکده معلمک ایتمش روس
آرقداشلاری دائما اونی آلقشلا حسن بگک غزته و مجموعه لرده
یازمش اولدیغنی مقاله لر اونک اختصاصه دائر بویوک معلومه
مالک اولدیغنی گوسته ريور .

طلبه لارک روحلارینی توگرنمک اونلارا یاناشماق اونلاری هر
طرفدن تدقیق ایتمک ضعیف طرفلرینی دائما نظرده دوتمق .
ایشلرنده حسن بک ده فوق العاده بر باجاریق وار ایدی . بونک طلبه لره
بویله یاقین بولونماسی ، اونلارک محبتی تمامیه قازانمیشدی . حسن بک

بوتون روس ارمنى و گورجى شاگردلى آراسىدا بويوك حرمت و محبت قازانمىشى.

ساچى ساققالى آغارمىش طلبه‌لرى ايمىده حسن بگك آدىنى حرمتله ياد ايدىرلار.

حسن بك تورك امكجى كىلەسنىڭ اولادلارنى مكنه طرف چىگمك ايچون چالشيور. بونىڭ ايچون يوللار آراسور. بو مقصدلەده حسن بك بوش وقلىرىنى خلق آراسى چقار. دىلاڭ، خراط، درزى دوكانلاردا ساعىلارە وقت كچىرەرك اونلارە صحبتلار ايدىردى. بونىڭ دوكانلاردا كى صحبتنىڭ اساس موضوعى سواد، علم، صنعتدن عبارت اولوردى. حسن بگك سوزلىرىنى دىككەنلار اونىڭ نە قىلدوغىرو دانىدىغىنى تصدىق ايدىر فقط يەنەده چوچوغىلارنى مكنه ويرمىزدىلار. بعضادە بر چوق ئالايق سوزلارە هدف اولوردى «شاققالى اورو» و «سنى حسن بك» كىي بر چوق لىقلەردە قازانمىشى.

جہالت ايچەرىسە غرق اولمش او وقى كى باكو مسلمانلارنىڭ آراسىدا «عمر توبى» «بابا سوجەدوم» (بابا شجاع الدين) عادىتى وار ايدى (دېنچىلەر كى تحرىكى ايله باكو اهالىسى يىلدە بىر دفعە بو بايرامى ياپاردىلار. باكو دە ياشايان ازكى و سنى خلقى بو جاھل حركلەردن رنجىدە اولاراق يوركلەندە عداوت بىسلەردىلار. حسن بك اسە بو كىي معاسز و جفك ايشلەر اھمىت ويرمە يەرك اھالى آراسىدن چىكەز و ئوز تىلغاۋەتە دوام ايدىردى، اەنك چوق گىندىگى بر بر دىمىرجىنىڭ دوكانى ايدى. بو دىمىرجىنىڭ بر اوغلى واردى.

حسن بك چوق چالشيى. دىمىرجىسى تىلغ ايدى اونى

(*) ايكنچى خلىفەنىڭ وفاتى مناسىتە پارا توپلادىراق قوناقق ايتىمك سىرە گىتىمك «بايرامى» بر عادت اولمشىدۇ.

اونى مكنه قويماغە مجبور ايدى. اونىڭ خرىنى اودەمەين دىمىرجى حسن بگە چوق شكابتار ايدىردى. حسن بك بوشكەنلەر قارشو: «پالاس، پالتار كى سات اما اونىڭ اوقوت» دىمىشى.

دىمىرجىنىڭ اوغلى اوقودى. سوكرالار مشهور دوققورلاردن اولدى. حسن بگك بو جاھل آتالار آراسىدا آپاردىنى تىلغاۋ بعضارىنە تاثير ايدىيوردى. بو صورتە امكجى كىلەسنىدە غىمناز يالارە ياقىنلاشماغە باشلادى. فقط بونلار كى عددى بارماقلا سايلاجاۋ بر درجەدە ايدى. بونلارە برابر باكو بىكزادەلى و تاجر بالالارىدا مكنه كلىوردى. حسن بك بونلار كى حقندە بويە يازيور: «بونلارنى علم تحصيل ايدىن حساب ايتىمك اولماز» («اكنچى» برنجى يىل ۸ نچى نومرو ۴ نچى صحىفە) مكنه يگى كىلەمگە باشلامىش وارلى بالالارنىڭ آراسىدا امكجى چوچوقلارنىڭ گونى ياقشى كچمەيوردى. اونلارە مكنه خرىنىڭ عېدەسنىدن گىلە يىلمەيوردىلار. حسن بك بو يوقسول طلبەلەر كىدە حالتى دوشونمگە باشلايور.

بو وقىلار مىرزا فتحىلى يگى - يگى يازماغا باشلامىشى. حسن بك بو قومەدىلرى ئوز طلبەلرىنە ويرەرك اونلارە تانىش اولمالارنى تاپشيور. بونلاردن «حاجى قارانى» سەچەرك ايلك دفعە غىمنازىنىڭ سالونىدە اوينايورلار. بو پىسەك يىلەتلى قاپو - قاپو گىزدىرلەر كى ساتىلور. باكو وارلىلارنى بو ايشە ياقىن بويە دورماق ايسەمەيورلار، تماشايە گىلنار كى چوغى باكو دە ياشايان ئوز گە يىرلار ايدى. بو تماشانىڭ حاصلاتى يوقسول طلبەلر آراسىدە بولونيور.

بوندان سوكرار مسلمان بايرامى ياقىنلاشدىنى وقت يوقسول طلبەلەر كى نفعە اولاراق بر تياترو تماشاسى ويرىلور.

(*) نو دوققور اختيارلاشمىش ايمىدە ساقىدۇ.

حسن بك يوقسول طلبه‌لره ياردېم اېتمككە تورك تياتروسىتىدە
اېلك بانوسى اولمشدر. (**)

غېمنازيانك سالونىدىن ھەر زىمان استفادە اېتمك اولمايوردى. بۇكا
گورەدە يالگىز تياترو مداخلى ايله يوقسول طلبه‌لەر تامىن اولۇنىدۇ.
يوردى. دېگەر طرفىدىن دە او وقتلار باكۇدە تياترويه مخصوص بىنا
يوق ايدى. بۇنىڭ اېچۇندە باشقا و داھا اساسلى تەدبىرە مەراجەت
اېتمك لازىم گىلىوردى.

او زىمانلار باكۇدا ياشايان مىللەتنىڭ ھاموسىنىڭ جەمئىيەت خىرىيەتى
وار ايدى. حسن بك دە توركارە مخصوص جەمئىيەت خىرىيە تەشكىلى
فكرىنە دوشىور.

بىر چوق سۈرۈندۈرمەلەردىن سوڭرا حسن بك جەمئىيەت خىرىيەتنىڭ پىراۋ-
گراممىنى تەدبىقە مۇقق اولۇيور.

حسن بك باكو دولتىرلىرىنى قاضى ملا جواد آخۇندىڭ ئەۋىنە
توپىلاراق جەمئىيەتنىڭ پروگراممىنى اونلارغا اوقۇيور. ھەر كىم بۇمىسئەتنى
تەۋىب ايدىيور. اورتالغە پارا آدى گىلجە ھاموسى بىر پىئانە ايله
مەجلىسى تىرك ايدىيورلار. دولتىرلار بۇيە دوشۇنچەسىز خىرىيەت حسن
بىگى قىطعا اىمىدسىز اېتمەيور.

1872 نىجى يىلنىڭ ياي فەلىندە حسن بك رەسمى بىر دىقەر ايله
بىر اېر قافقاسك مشهور شىرلىرىنە گىدەرك جەمئىيەت غۇمۇ يازدىيور
غۇمۇلار. غۇمۇلنىڭ قىندىن باشقا جەمئىيەت خىرىيەت سۈرۈندە اغانەدە
وېر جىگىرپنى وعد ايدىيورلار. بۇ سۈرۈتلە حسن بك «جەمئىيەت خىرىيەتنىڭ
اېلك بىناسى قۇرۇش اولۇيور. حسن بك باكو يە قىتەدىقەدىن سوڭرا
غۇمۇلدىن پارا آلمانغا باشلايور. بۇ وقتلار غىمنازىيە تەيىن ايدىلمىك
اېچۇن- اىكىدە نىم چوقۇ گۈندەريورلار. بۇنلاردى دە حسن بك
مىكئە قىد اېندىر مىكە مۇقق اولۇيور.

(*) «جات» غۇمۇنىڭ ۱۹۰۵ نىجى ۱۱۷ و ۱۲۰ نىجى نومۇرلارنىڭ باقماق اولۇيور.

مىسئەتنىڭ آغىر جەننى بۇنلارنىڭ اعاشە و تىرىيەسى ايدى. چوقۇقلاردى
تىرىيە اېتمك اېچۇن ھەر خالدا بىر تىرىيە گۈرۈش
سۈادلى تورك قىزى لازىم ايدى. او زىمانلاردا بۇيە بىر قىزى
بۇلماق چوق جېن ايدى. مەزكۇر يىلدە تەقەببۇس دە «سۈياتۋىيە»
مىكئىنى قۇرۇش قىزلارنىڭ سىياھىسى غۇمۇدە اعلان ايدىلمىشى.
بۇنلارنىڭ آراسىدا خىيە خانىم آبايوا آدى بىر قىزدا بۇلۇيوردى.
بۇ خانىم شىمالى قىفقازدا ياشايان «بىلغار» آدىلى تورك ئېنە
مىسۋوب ايدى.

بۇ خىرىيەتلىك حسن بك تەقەببۇس گىدەيور. مىكئەدە قىز ايله
گۈرۈشەرك اونى بىگىيور. قىزدا حسن بىگى خوشلادىغى اېچۇن
ئەۋلىيەگە راضى اولۇيور. حسن بك اسكى عادەتلەرنىڭ خىرىيەت اولاراق
مىكئە بىر ملا دىقەر ايدەرك مىكئەدە نىكاح عقد ايدىيور.
بۇنىڭدە حسن بك ايلجى و آتالارنىڭ واسىتەسى اولمىدىن اېلك
دەفئە نىكاح قەدەسى قۇيۇش اولۇيور.

حسن بك، خىيە خانىم ايله بىر اېر باكو يە گىليور. حسن بك
مەملىكە دوام ايدىيور. خىيە خانىم دە بىر نىچە مىكئە چوقۇغىنىڭ
تىرىيەسىلە مشغۇل اولاراق اونلارنىڭ بۇتۇن زىمىنلىرىنى اوزىنە آليور.
او وقتلار باكو كۈچەلەردە ھىچ بىر تورك قەدىنى باش آجىق
گىزە بىلمەيدى. خىيە خانىم بۇكا اھمىيەت وېرەيەرك ارى ايله بىر اېر
كۈچەيە چىقاردى بۇ ايش اسكى قەفالى كىشىلەرنى خوشنە گىتمەيدى.
اونلارنىڭ دالنىچە داش آتار اونلارنى كۈچەدە تەقەببۇس ايدەردىلەر.
حسن بك ئەۋىندە ساقلايدىغى شاگىردلەرنىڭ سەبىنى گۈندىن گۈنە
آرتىاردى.

حسن بك اولكى قەدە اوزىرە باشقا شىرلىرىدىن پارا آلمانغا دوام
ايدىيور؛ فقط پارا گۈندەرنلەرنىڭ مەقدارى گىدەيگە آلمانغا

باشلايور. اڭ نھايت مداخلی مخارجدن آز اولويور. بونكله ده جمعيت خيريہ قاپانيور. بو مسئله حسن بگي اولديقجه متاثير ايديور. چونكه باشقا ملتارڭ جمعيت خيريہ لري اولمازين ايشار گوريور؛ يوزلرجه طلبه لريني عالي مکتبلرده اوقوديورلار. اولاردا هر دورلا يارديمدا بولونيورلار. بو مناسبتا حسن بڭ «حيات» غزته سنڭ ۱۷ و ۱۱۵ نجى نومرولارنده يازمش مقاله سنده دييور كه: بر دانه قاراباغ امگجى سى سوچى (قارا بڭ) ملت غيرتى بوتون قاراباغ بگلر بنده يوقدر. قارابت ايشڭ ييلنده سو داشابارق بيڭ روبله توپلامش و بونى ارمنى جمعيت خيريہ سنڭ رئيسى بولونان دوقتور روستوميانه مکتب شاگردلرته صرف اولونماق ايچون ويرمشدر.

حسن بڭ قافقاسيا شهرلر نده عضو توپلايار كن شوشايه ده گلمشدر. بورادا بگلرڭ ئەولرته گيدهرڭ اوللاردان معاونت ايسته مشدى. جمعيت آدينى ايشيدن بر بڭ «آي امان ديهرڭ» نوگرنڭ قوجاغنه ييقلمشدى، ديگر بر بڭده ارمنى مکتبه. روس کيساسنه. روسيه ده يانمش شهرلره معاونت ايتديگنى گوسته رهڭ آرتق پارا ويرمڭ امکاني اولماديغنى قيد ايتمش و آتاسنڭ ارواحنده آند ايچمشدى.

جمعيتڭ مذکور قايتانلى دفتري بوسوڭ يللره قادار دور يوردى. تعجب اوراسيدر كه بونده بر نفر باكو مسلمانڭ امضاسى بويله يوقدر ديگر طرفدن او وقتده قازار اوف، توروسوف کبي روسى وارمنى آدلارى واردر. او وقتڭ غوبر ناتورى ستاروسليسكى دفتره آشا غيده کي سوزلري يازه مشدر:

«باکوده غوبر ناطور اولديقم مدتجه مسلمان جمعيت خيريہ سنه يوز منات پارا ويرمگى ئوزيمه بورج بيلورم.»

بر آزدان سوکرا حسن بڭ جهانله مبارزه ايچون غزته يي

يکانه واسطه اولارق تاندى. و غزته يه بويوڭ اميدلر بسله دى بو مناسبتله حسن بڭ «حيات» غزته سنده بويله يازيور:

«بزيں جمعيت خيريہ بنا دوتماديغندان، تياترو اويئاتان اوتاق بوش قلديغندان آشکار اولدى كه مسلمان قارداشلار يميزى بير يرد جمع ايدوب زمانه يه موافق مکتبلر آجديروب کوچه بازارده قلان اوشاقلرى اوقوتسق اولمايه جق. علم سزده بودنياده دولانماق ممکن ده کل؛ على الخصوص ييزيم يرلرده كه قوشولار يميز علم تحصيل ايدوب گون گوندهن يارى کيدوب ييزيم الميزده اولان ملت وماليزه صاحب اولورلار و بير آزدن صگيره بز اوللاره رنجيرلڭ ايدوب اوللارڭ ماليتى داشيماقدان اوتري کراکشڭ ايسده جيت.»

ييله ده نه قايرمالى؟ — هر کسى چاغيرام، گلدير، گوستيردم کورمور، ديوردم، ايشيمير! آخرد گوردوم كه اوللارى هريلا يوب چاغيرمقدن، اولاره ديمکدن باشقا بير غير علاج يوخدر. اولماز كه منيم سوزيمى ايشيدنلردن هيچ بير قانان اولماسين. نيجه كه بر بولاڭڭ سوينڭ آلتينه نه قدر برڭ داش قسويو، بير نيجه ايلدن سوگره او سو توکولمکدن او برڭ داش مرورله اريوب؛ ديشيلير. هاييله سوزده، على الخصوص دوغرو سوز مرور ايله قلم زت باشيني ديشوب اونڭ بييته اثر ايندر. ييله ده غزته چيخرمقدن سواى بر غير علاج يوخدر كه کاغذڭ اوسته يازيامش دوغرو سوزلر قابو پنجره لردن او ايمان منزللرته چانه ييلسين. هيچ اولماز كه دوغرو سوز يرده قالسين. هر ايلده اون غزته اوخوياندان بريسى اوخوديغنى قانس، اوللارڭ قدرى ايل به ايل آرتير آخر ده او سد كه سويڭ قباغيني کسميشدى و سويو آقمغه قوييور

(* «حيات» ۱۹۰۵ نجى ييل نومرو ۱۱۵)

(*) «توبه» کبي آوروپا قايتاليستلرته اشاردهر بوللار سابونجي، يالماخاني، سوراجاني کيچي لرنڭ يزلرينى پارا ايله اللردن آلدردلار. برسر قالاراق کئديلير سوکرا آرتير جق ايديورلار. شهره نفت بوروسى چکيلديگنده سوکرا آرتير بئقده آرادن قالغنى.

دى - رختە تاپار و سو مرورلەسدى اوچوروب آ پارار. صگرە دشمنك دشمنلگى، دوستك دوستلغى و دوست گوسترەن دوغرويو لك دوغرولغى آشكار اولار. . . .»

حسن بك طلبە ايكن آنا ديلندە بر غزتە ياراتماق آرزوسى بىلەن بوردى. او وقتلار روسيەدە باشابان تورك تاتارلار ك غزتەسى اولمادىغى كىيى بو دىللار دە كوچوك كىتابچەلر دە نىش اولونمايوردى. قافقاسيا توركلرى آراسىدا تورك دىلى ايشلەنمەزدى. بورا توركلرى عرب و فارس دىلىنى يازى ايشلەندە آنا دىلى كىيى ايشلەندەردىلار بو يابانچى دىللار دە خاص صفك مالى اولمشدى. عرب دىلى روحانىلر جماعتە «الله دىلى» دىيە تاندرمشدىلار. فارسى دىلى دە تاجرلار ادبىلر ك و شەنەمەدن لذت آلان بىكلر ك - دىلى اولمشدى تورك دىلى ايسە يوقسول اهالى نك دىلى اولدىغىدن «فقير» و «قاپا» حساب اولونىوردى. تورك دىلى نك بو قادار دوشگون بر دورندە بو دىلدە غزتە چىقارتماغى كىمسە خياله بويلە گورمەزدى.

اوزمانك ادبىلر نە تورك دىلدە شى يازدرماق اولوردىمى؟ «تركمە» دىلدە كىم يازار؟! يازارسادە اونى كىم اوقورد؟! ايمدىكى زمانك ادبىلرى فارس و عرب كلەلرى ايله دولى يازىدن لذت آلدىقلارى كىيى او زمانك دە ادبىلرى فارس دىلدن خوشلا نيوردىلار.

بو چورك ادعالار ك، تورك دىلى نك ادبيات دىلى اولماماسنك و بو نە دىلك غايت قاپا اولماسنك غايەنە چىقماغە جرئت ايسەردى. بونك كوكنە پالتا چالماق ايجون يەندە حسن بك ايلەرى آديم آتور و بو تشبى بوز عەدەسىنە آليور. بو مبارزەدە حسن بك يەندە خاص صفى ايله يوز - يوزە كليوردى.

بو تشبىك يعنى غزتە چىقارتماغك ايكىنجى بر قورقوسى دە وار ايدى. اودا چار حكومتدە بو خصوصە اجازە آلماقدى»

آذربايجان توركلرينك ايلەرى كلەشلىرى چار حكومتك ظلمەنە قارشى «صداقلە» جواب ويرمك ايسەنوردىلار. بونلار ضعفك گوستر دىگجە اوزلرلر نە اولان تضيق داهادا شدت ايدىيور و تىجە اعتبا رىيە آراسى كىيىلەندىن حقوقلارى دا آزالىوردى. ئوز كىيىشلىرىنە روحانى مكىبلرى آچماق، آقادەميا ساقلاماق اختيارىنى ويرمش چار حكومتى مللمان روحانىلار نە بو حقوقى ويرمەمش و بىكلر ك دە بىكلكنى تصديق ايتەمشدى. طبعى دركە چارك «مرحمتى» گوزلە نەين بو كروە غزتە نىشلىنى طلب ايدەمەزدى. بو آداملار ك دىكلر دوشونمەسى دە وار ايدى؛ اودا چار حكومتى اونك خوشنەكلەمەن مكىب، غزتە و سائرە طلب ايتىمكلە آچقانلار ماقىدن عبارتدى. مللمان روحانىلرى دە تورك كلەسنك سوادىز قالماستى ايسەنوردىلار. بويلە مەحيطدە غزتە اجازەسى آلماق چوق چىين ايدى. حسن بكى دە مسئلەنك بو جەنى چوق دوشوندىيوردى. وطنلر نە آذربايجان مللار نە تورك آدى ويرمكە جسارت ايدەمەن آذربايجانلار آراسىدان چىقمش حسن بك ك نهايت حكومتدن غزتە نىشلىنە مساعده ايسەنور. اجازەنك ويرىلمەسى 3-6 يىل چكىور. غزتە يە اجازە ويرىلمەيور. بو وقتلار باكويە ستاروسىلىسكى آدنلى بر غوبرناتور (والى) كليور بو آدم روس بىكلر ندىن (دوورىانلار ندىن) اولدىغە باقمىلاراق بابالارى كىيى كندىلر ك بر قادار مەعارف آلماسى طرفدارى ايدى. (**) بونك حيات يولداشى دە كورجى ايدى. بو خانمك دە غزتەنك اجازەسەنە اولايىلسون كە چوق تاثيرى اولمشدى. بونلار ك «اردىمى ايله «اكىنجى» آدىلى تورك غزتەسنك نىشلىنە مساعده آليور. بو آدلا قافقاسيادا و بوتون روسيەدە برىنجى غزتە ايدى كە نىش اولونىوردى. (**)

(*) 1905نجى يىلدە فوتايس شەرىدە غوبرناتور اولمش ستاروسىلىسكى دە بو قامىندىن در. مذكور يىلدە فوتايسدە عصيان ايتمشدر. (**) غزتەنك سانسورلغى (ستارودىلىسكى) ئوز عەدەسەنە آلمشىدى.

غزته نك برنجى مرتبى مېتاس اوف آدلى بر ارمنى اولمشدر .
حروفات آز اولدىغى ايچون غزته برنجه دفعه يه چاپ اولونيوردى .
غزته ايكي هفته ده بر دفعه نشر ايديليوردى . حسن بگه غزته ايشلارنده
شاگردلرى چوق ياردىم ايديليوردى . اونلار غزته نك پوسته ويريلمه سى
اهالى آراسندا پايلانماسى ايشلارنده چالشيوردىلار .

غزته چيقدىغى گون بونلار ايچون بايرام اولويوردى . غزته نك
برنجى نومروسى 1875 نجي يىلك 22 ابولنده چيقمشدر . بو گون
حسن بگك حياتده اك بويوك و اك عزيز گونلردن ايدي .
ايلك صحيفه سى چقان كبي تىز آلوب ئه وه گله ر و ئه وده كيار
گوسته رهدى . غزته نك چيقدىغى گون حسن بك ايچون بايرام حساب
اولونيوردى . « اكينجى » ايچون صرف ايتديكى امك حقتده مذكور
غزته نك اوجونجى نومروسنده بويله يازيور .

« بزم زحمتىز حدن چيخوب ! بر مطلبى اوزومىز يازوب ،
آغاردوب ، چاپخانه يه ويرمگله زحمتدن خلاص اولسه يديق . چوخ
خوشبخت اولاردىق ؛ اما ايش بويله دوشوبدر كه بىز گرەك چاپخانه ده ده
ايشله يەك ! دنياده هر غزته تى بش يا اون آدام انشا ايدير . اونى
چاپ ايله ده ن ، حروفنى دوزەن غلظلرني دوزەلده ن — باشقا كسلر

(*) « اكينجى » نومرو 2

(**) غزته نك سانسورلغى (سانرسليسى) ئوز عهدە سنه آلمشدى ، بو سكا كوردە چار حكومى
غزته نك نشرينه راضى اولمشدى . حسن بك استانبولدن گوتوردىكى حروفاتى ده ساتين آلاق غزته يى
حكومت مطبعه سنده طبع ايتديريودى . بوتون ناچاللىكلره غزته نك چاپار ايله مىندلره گوتوردىلمه سى
حقتده امر ويرمشدى . چونكه او وقتلر كندلره پوسته كېتمه يوردى . سانرسليسى باكوندن كېتىدىكى
وقت حسن بك بونلارى « اكينجى » غزته نك 2 نجي يىل 12 نومروسنده يازمىشدى

اولور ؛ اما بو ايشلر ك هاموسىنى گرەك من نك اوزوم كورەم .
حتى مسلمان شەرىنده بر سوادى اولان مسلمان بوخدر كه غزته يه
ياخوب اونك غلظنى دوزەلسون ! يا حروفنى دوزسون ؛ هر كاه بو
زحمتلردن آرتىق زحمت اولماسه يدى يە بر طور يوله كېدەردىك
اما درد بودر : بزم ايله زحمتىز وار كه غير غزته چيلر ك اوندىن
هيچ خبرلارى بوخدر . اولاي بو حروفات استانبولده آلنوبدر ، چونكه
بزم ديلده بعض حرفلر مثلاً : ق ، ك ، ر ، آرتىق ايشلەنير ، اوكانه
او حرفلر غزتمزه چاتيشمير . بو سبه بر مطلبى يازان وقتده نه كه
اول مطلبك مضموننى و غير احوالاتلارى بوخليويروق . حتى مذكور
حرفلر آزايشلەنسېن ، دئە بعض سوزلارى گوتوروب عوضينده باشقا
سوز يازيرىق . البته بيله اولان صورتده مطلب بىز ايسته دىكمز گېنى
واضح اولمور .

ئاندا بزم مخصوصى چاپخانه مىز بوخدر . غزتمىز غوبىرنسكى
براويله نك چاپخانه سنده باسليويور البته اوز گله ر بزم ايشه اوزمىز كېى
جان باندېرم و بو بارەده اولان كسيرلر بزم تقصيرىمىز دىك
غزته نك بو قصورىنى گورەنلر بزه كولورلر ؛ لاكن كولمك ىرى
ده كل . آغلامق ىرىدر كه بزم مسلمانلار ك برجه غزته نى باسديرمغه
آدمى بوخدر ؛ !

غزته نك چوق حصه سنى حسن بك ئوزى يازيوردى . باشقا يازىچىلارى
دانېشديرماق لازمىدى . بو كا گورەده تاندىغى و بىلدىكلر يە مراجعت
ايدەرك اونلار كده اشتراك ايتەلر ينى آرزو ايدەردى . غزته نك
كوچوكلكى آيدا ايكي دفعه چيقماسى برچوق مكسوب و مقاله لر ك
درج ايدىلمه سى سبب اولويوردى . بعض مقاله لرى ده سانسور براقما يوردى .
مقاله لر ك درج ايدىلمه سى بعض مباحثه لى مسئله لر ك مكوپلر ده
دوام ايتديريلمه سى سبب اولويوردى .

حسن بک غزەتە سىڭ. صحىفەلەرنەدە اجتماعىي مەسىلەلەر دائىدە مەباحەتەر آچماق و بونىڭلەدە باشقالارنىڭ فېكرىنى بىلىك اېستەردى مەللارنىڭ و باشقا امتىيازلىي سىنىفلارنىڭ غەلبە جەھەتتە چوق ھېجوملارغا مەروۇش قىلاردى. بەئزى بونىڭ اېچىون ھېجولر دىليور، سوگوشلر يازلىيوردى. بونلار او قادار جىاسزجەسە يازلىيور دى كېمەسە يا قومائى و گوستەرمەك بويە اولمايوردى. (۱)

بو ھېجو و سوگوشلر حسن بېگى روھىدىن سالمايور داھادا اونىڭ روھلانماستە سەبب اولويوردى. او، دائىما بويە مەكتوبارى آلدېقىچە «مىسلمانلاردا اجتماعىي مەسىلەلەر ايلە مەراقىلانورلار» دىيەردى (اوزمانلىكى توركار ئوزلارغە سادە بىر مىسلمان دېمەككە ھەم مەنارنىيە و ھەمدە دىنلارنىيە آ كىلاتمىن اولويوردىلار. تورك كەلمەسى ايشلەتمەز دى) بو مەنسەلەدە غزەتنىڭ ۲ نچى يىلدە كىي آلتىنچى نوموروسىدە بويە يازيور: «غزەتنىڭ غەمدە مەرادى مەباحەتەر كە عاقل كىلەر بىر بويە مەباحەتە ايدوب ايشلارنى خەلقە يان ايتىنلر.»

«بو چاھلر آداملار سوگە — گەھقەت ھاردا اولدىغىنى دوشۇ نەجىكلەر» دىيەردى.

غزەتنىيە اھالىي آراسىدا ياماق و اوقۇيوجولارنىيە آرتىرماق مەقسەتە، حسن بىك شەرلەدە و باكودە 2 — 3 يوزە قادار پارا سىز غزەتە پايلاندىراردى. شەرلەدە بويە چالشىر كىن كىنلەر داھا آرتق اھمىيەت وىرەردى. غزەتنىڭ آدىدە بونىي ئېتوت ايدىيور: فقط بولسىلر غزەتنىڭ كىنلەر آراسىدە پايلماستە مەسەدە ايتەزدىلر. حسن بىك يىك دورلو دىلر ايلە غوبىر ئاتورستاروسلىسكىنى بوخسوسىدە بىر قادار يوشالدا بىلمەيدى؛ نەتىجەدە ھەر كىد يوز باشىسى (كىد خداسى) ئوز كىندىك اھالىسىي اېچون «ا كىنچى» غزەتنىيە آلاردى.

(۱) «دىستان» نومور ۹ اىككىنچى يىل صحىفە ۲

حسن بىك بازىقىلارنى كىد ياشاشىدىن، كىد خەسەرقاندىن اولوردى. غزەتنىڭ دىلىي بىر قادار آيدىن و اگلايلىي ايدى.

اويدورما دىلدىن خوشلانمايان حسن بىك، استانبولدىن گوتورولمىش كىتابلارنىڭ دىللىرىدە اصلاحات ياپاراق اونلارنى سادەلەشدىرمەك اصولىي ايلە مەكتىبلەر داخلى ايدىلمەلەرنىيە تەكلىف ايدەردى. (۲)

«ا كىنچى» غزەتنىڭ باشقا نومورولارنىدا تورك، فارس، عرب دىللىرىنىڭ و يازىلارنىڭ چىتىنلىكىدىن بىت ايدىلر كىن بىتون بو مەنارنىڭ غەمىي سوادىزلىقلارنىدىن بىت ايدەركىن «مىسلمان دىللىرىدە اوقۇماق چىتىندەر» دىيە يازماقلا، بىرەر جەيە قادار عرب خەرقلەرنىڭ چىتىنلىكىدە اشارە ايتىشدر. (۳)

بونىڭلەدە دىل و النبا مەسىلەسنىڭ ھەلە الىي يىل بوندىن اول آرايە چىقىدىنىيە آگلايلىمىش اولويور. اودائەدەيدى كە: «ايتىيور سىزنىيە، تورك مەلىي باشاسىن، قاباغە كىتىن، علمى و مەرقىي اولسون، مەنىي اولسون — بوگە دىل وىرىك: توركار اون دىلارنىيە ايتىيور: سىزنىڭ سوزوگىزى اونلار آگلايىرلار. اونلارنىڭ دىلىيى تاپك. وىرىك اونلار ياشاسىن. قاباغە كىتىن.»

حسن بىك «ا كىنچى» نىڭ تارىخىي نومورولارنىدا ايلەرىدە، كىدىن قاناقاقلىي يىلگىي آداملارغا مەراجەت ايدەركى اونلارغا اھالىي نىڭ تەرقىسە مانەع اولماغانىيە تەوصىيە ايدەركى بويە يازيور: «دىنا ھەمىشە دوران ايدىر و بو گەردىشە گورەدە انسان اوز رەقارىنىيە دەگىشىدىرمايىدەر... جماعەتنىيە گىچىن زەمانەنىڭ قەدەسىيە اوزرە ساقلاماق مەصلەت دەگەلر اونلار او بولىي يىزسىزدە كىدەجىكلر. بىس آگلايان و يىش رو كىسلەر عىن مەصلەتەر — بو بولىي اونلار ايلە بىر بىردە كىتىنلر:

(۲) «ا كىنچى ۲ نچى يىل نومور ۶

(۳) «ا كىنچى» ۳ نچى يىل نومور ۲ صحىفە ۲

تاكه اونلارنىڭ تېز ترقىي اېتمىگىنى سبب اولسونلار و بۇنى گۆرۈڭ
كلەجىككە ھىمچىن اونلاردا پىشرو اولسونلار!!»

بۇ سۆزلەر ئۆز آنا دىلەندە ادىيات ياراتماغە چالشانلاردا مانىغ
اولان بىك و ملالاردا اشارەدر. اھالىنىڭ بۇ جەدە كى ترقىسە مانىغ
اولان خاص صنف بويە دىيوردى:

«نە آتا، بابالارىمىز علمىز بولا گىتەيلەر، بىز گىدە بىلمەدەك؟
بىزىم اوز علمىمىز بىزە بىردى-اگر ھەر كىس باشقا علملرى اوگرەنمەك
ايستەسە، گىتسېن خارجه دىلەرنىدە اوگرەنسېن، دىخى علم كىتابلا
رېن گىرۈرۈپ، اوز دىلمىزە ترجمە ايتىدېرۈپ، چاپ ايتىك نەلازم
و اگر چاپ ايتىدېرسىك دە، او كىتابلاردان نە اولاجاق؟ ايو بوزووندان
او كوز اولورمى؟»

حسن بىك «اكىنجى» غزەنىڭ حىقىقەلەرنىدە مەقتە خورلار اېلە
جەدى مىارزە آپارىيوردى. مەكتەپ آچىلماسە ممانەت اېدن «ايمان
اشخاصە» حسن بىك «وقىلە اول جىنابلاردا عرضىم اولاجاق» دىيە
تەدبىد اېدىجى سوزلار يازاراق*) اھالىنى علم و فەندىن اوزاقلاندىران
ملالاردا «خەلقك اېنى ۱۲۹۲ يىل اللرىندە ساقلامىش شىخىلەر» دىيە
مىراجەتە بولوناردى. نە مەزكۇر نومۇردە «پىرزەنارە، مى و
مىجوبىدن دانىشان شاعرلر انسانلارى دىنامىغەلەسىندىن سوبودان عالەملەر
بالانچى منجىملەر و مەقتە خور درویشلەر» اشارە ايدىلبور.

حسن بىككە نەظرندە بوتون امتىيازلى صەفلر كە ھاموسىندىن آلاچاقى
تاجرلردىر. چونكە بونلار دائىما بىر قېك فائەدەسىنى بوتون جماعت
ايشلەرنىن يوكسەك دوتالار. بونلار ھەر زمان: «اويلە بىر شىئى ياز
كە اوندىن بىر قېك نەقىچ اولسون» دىيە بوش چوروك ادەالار

*) «دېستان» نومۇر 9 - سىلمان بىك عبدالرحمان بىك زادەنىڭ مەقالەسىندىن

**) «اكىنجى» نومۇر 1 سەھفە 2

*** «اكىنجى» 2 نەجىر، يىل نومۇر 15

*) «اكىنجى» يىل 3 نومۇر 9

**) «اكىنجى» يىل 2 نومۇر 7

دا بولونلارلارمىش. بونلاردىن بىر جوغى غزەنى اوقۇماغى كىتە بىلەرك
بىر چوقلاردىدە غزەنى آباراراق پاراسىنى وىرمەزلىمىش (***)
لارنىدا ۴۰ - ۵۰ يىك روبەلىق قايتالى اولان بىر كاروانسارنىڭ
تاجرلرى بىر غزەنىڭ پاراسىنى توپلاپاماشلار اېمىش. بونلار چالشا
راقك نەپەت مەنات يارىم پارا توپلاپا بىلمىشلىمىش. بۇ مەنابىلە حسن
بىك بويە يازيور:

«... خواهشمنده اولسەلەر، اوتلار اېچون بىر غزە مەقتە
گۆندە رېلەر»*)

حسن بىككە نەظرندە مىليونلاردا صاحب اولان بۇ تاجرلر كىتە
جوق بويوك ايدى. مىتلا زاقاتالا شەرىندە يانغىندىن ضرر دىدە اولانلا
دا مەاونەت اېچون پارا توپلانركن تەرتىب ايدىلمىش سىياھىدە بىر
نەفرەدە اولسون تاجركك آدى يوق ايدى. بۇ مەنابىلە حسن بىك بويە
يازيور:

«... حىقىقت بىز جوخ بىغىرت طایفەلىق كە خارجهلر بىزىم مىلمان
قارداشلارىمىزە بقدەر مقدور كۆمك ايدىرلار، اما بىز بىر قىيىگە
خىف سىلنورك!!»

ملالار مىنەردە چىكە كىنلەر لغەت اوقۇدىنى بىر زىماندا حسن
بىك موھومات و مىحرملك و حىشىلىگى اېلەدە مىبارزە آپارىيوردى
او وقتك جەھالىتى و ملالارنىڭ نەقۇزى نەظرە آلەرسە، حسن بىككە
مىسلەكچە نە قادار مىحكم و ثابت آدام اولدىنى كۆرۈلمىش اولور.
موھوماتچىلارنىڭ ھەدەللىرى و ھىجوملارى حسن بىككە كەلەتەن
دوتدىغى خەت ھەركەتتە تائىر اېتمەزدى.

«اكىنجى» غزەسى آزادلىغىدا اونونماشندىر: 3 نەجى يىلك

12 نەجى نومۇرسىندە بويە يازيور:

*** «اكىنجى» يىل 2 نومۇر 14

*) «اكىنجى» 2 نەجى يىل نومۇر 13

«بز اوز خواهشمز ايله بر بریمزه قول اولموشوق: رعیت بادشاهه، عورت کشیه، اوشاق آتایه، نوکر آغایه، شاگرد اوستا و غیره قول دگل؟ و بوکا سبب - بزم آتاء بابا عادتلی در نه قدر بویله اولسه، بز ترقی ایتیمه جگیک و ایده بیلیمه ریک» «اکنجی» غزته سی بوتون مسلمان عالمی مدنیت مفتخوری حساب ایدیوردی؛ چونکه بونلار آوروپانک یاراندیغی مدنیتدن استفاده ایدمک ئوزلری بر شئی میدانه گئیرمگه چالیشما یوردیلار.

اوج ییل دوام ایش بر غزته اجتماعی مسئلهلردن بحث ایشمدر که هر بر مسئله حقتده بورادا یازماق ممکن دگلدر. غزته نك مالیه جهندن ایشی آغیر ایدی. آبونیه جیلر نك مقداری گوندن - گونه آزالبور و مصارفی ئوده بهمه یوردی. بویله که شوشا، شماخی، و شکی شهرلر نك هر برینه اوج نسخه گنجه ايله انکران شهرلرینه ایه بره نسخه آیدار لیورمش. خاص صنفی «اکنجی» نك اتشارینه چالیشماز و اونك اڭ برنجی غدار دوشمنلردن ایدیلر. کندیلر ده عوام اولدیقلاری ایچون غزته دن لازمجه استفاده ایدمه یوردیلر. بوکا گورمه ده غزته خرجی ئوده به بیلیمک ایچون باشنه لازمجه آبونیه چی توبلاما مالیدی.

حسن بک مخارجی مداخلندن جوق بو غزته بی دوام ایتدیر - بور. آلدیغی مواجینک جوق قسمی غزته ایچون صرف ایدیوردی. چار حکومتی ممانعت ایتمه سه ایدی حسن بک غزته بی موقتیه . ئوزی - ئوز مصارفی ئوده به بیلیمک بر حاله واردرا بیلیمکدی. تاسف اولسونکه چار حکومتی بو غزته نك دوام ایتمه مسته قرار ویرمشدی. سنار و سلسکی نك برینه تعین ایدیلیمش یگی غوبه رناتور یوزباشیلار طرفدن کندلره آبارلان غزتله رڭ گوندیر ایتمه سه مساعد ایتمه دی.

1877 نجی ییلده باشلانمش عثمانلی روس محاربه سی غزته به بویوک ضربه اندیربور. غزته نك اوزرندمه سانسورک شدت و تضییقی آرتبور. غزته به محاربه گیدیشندن برکلمه ده اولسون یازماغا ساعد ایتمه رلار. بو وقتلر روس غزتله رلی محاربه نك گیدیشندن اطرافلی صورتده تلغراف خبرلری ویریورلار. حالو که «اکنجی» به محاربه نك باشلاندیغی بویله خبر ویرمگه اذین ویره یورلار. بوکا گورمه ده حسن بک محاربه خبرینی دولابسیله ویرمگه مجبور اوایور: محاربه حقتده بویله یازبور:

«بادشاه ایمپراطور اعظیم روس حکم ایدوب که عسکر جمع اولسون اما بیلیمه عسکر جمع اولنماسندن ظن اولماسین که ایمپراطور اعظمک مرادی جنک باشلامق در. امیدواررق که ایش سلح ايله قورتارسون»^(*) حسن بک بونلاری «اکنجی» نك 2 نجی ییل 22 نجی نومرو سنده یازدیغی وقت عثمانلیلار ايله روسلار آراسندا محاربه دوام ایدیوردی. حسن بک سانسورک تضییقی آچقندن - آجیقه غزته نك 3 نجی ییل 9 نجی نومرو سنده یازمشد.

دکل که محاربه گیدیشی حتی محاربه زمانی روسیه ایچهریسه واقع اولمش طبیعی فلاکتله دائر معوماتی، موسقواد اولمش سوئوغلدن سرچه لرڭ دوگوب ئولمه سنی غزته به یازماغه مساعد ایتمه شدیلر. سانسورک فکر نجه بونی مسلمانلار، اورسلار اهلک غصنی کچمشدیر» دییه ایضاح ایدمهلرلر! (**)

محاربه به دائر معلومات ویرمه مک غزته نك نفوذینی آزالتمشدی. بر جوق «آغا»لاردا غزته به باقین دورماقندن قورقوردیلار. حتی جنرال علی خانوف غزته بی گهری گونددرک بویله یازمش ایش: «غزته مدیری بیلیمه بور که خصوصی آداملارڭ نشر ایتدیگی غزته بی چارڭ صادق نوکرلری اللرینه ده آلامازلار. تعجب ایدم»

(*) حقیقه خانم ملک زاده نك ال یازیلاردن آلمشدر.

(**) «اکنجی» ییل 2 نومرو 13

بو سىرالاردا داغستاندا اغتاش عملە گەلدى. چار ھۆكۈمىتى عىيان باشچىلارنى دوتوب گوللاھدى. بىخىلارنى سورگون ايتىردى، بونلارنىڭ آراسىدا حسن بىگنىڭ بىر چوق شاگردلىرى دە باردى. ھۆكۈمەت بو آزالىق «اكىنجى» غزەتنىڭ باغلانمىسى اىچون بىر پەنە آقاربوردى. چار ھۆكۈمىتى بونون قاقاسىدا عىيان باشلانماستىن و «اكىنجى» غزەتنىڭ بو ايشە بويۇك رول اوينايدىغانلىقىنى قورقۇردى. بونىڭ اىچون دە «اكىنجى» غزەتىنى قاندى. و «ترجمان» غزەتنىڭ نەشرىنە قانداق ھېچ بىر تۈرك غزەتىنە مەسئۇلىيەت ايدىلمەيدى. غزەت قانداق بىر سوڭرا حسن بىگنىڭ ئۆز خاھىشى بىلەن ياتىرىنىدۇر او ياخود قوتابىس غىمازىيە مەسئۇلىيەت كەلتۈرۈپ ايدىلىدى. حسن بىگ بونلارنىڭ ھېچ بىرىنى رازىيەتلىمەيدى. بوندىن دە مقصد حسن بىگنىڭ با كۈندىن چىقارما، و تۈرك تەلىمىسى اولمايدى. بوندىن دە مقصد غىمازىيە كەچىرىمىنى ايدى. ھۆكۈمەت حسن بىگنىڭ با كۈندە ياشامىدىن قورقۇردى. حسن بىگ بونلارنىڭ ھېچ بىرىنى رازىيەتلىمەيدى. ھۆكۈمەت بونلارنى مەكتەپ مەدرىسى اولان حسن بىگنىڭ دوستى (چەرمەقنىڭ) واسطەسى بىلەن گۈربوردى.

حسن بىگ بو تەكلىپلەرنى قوبۇل اىتمەيدىكى اىچون بولمىس و ژاندارملار طرفىدىن جەزىيە سۈرۈندە تەقىب اولۇيۇردى. قابۇلىيەت خەتە قوبۇللىنىدۇر. قىياپەتنىڭ «قۇمۇلارنىڭ» بىرى كەسپور - بىرى گەيدىيۇردى مەتبەئە دائىما قوللۇقچىنىڭ «گەيۈرلەندى» اوتۇرىدۇر و حسن بىگنىڭ يەنە گەلگەن قۇتۇقلارنى گۈربوردىلار.

مەكتەپ مەدرىسى (چەرمەقنىڭ) حسن بىگنىڭ كەچ - تەزىمەتلىرىدىن كەتەر ايدىلەپ چىقىرىلىپ بولدى. بونىڭ گۈرۈمەدە اوڭا ئۆز ئۆزى بىلەن مەكتەپنىڭ استىغا بىر مەسئۇلىيەت گۈرۈمەيدى. حسن بىگ دە مەكتەپنىڭ استىغا بىر قانداق با كۈندا ايشىنى ياشايدىغان سوڭرا زىرەپ كەتەنە كۈچمەگە مەجبۇر اولدى.

حسن بىگ ھۆكۈمەت ادارەلەرنىڭ ۱۵ يىل چالغىدىغىنى اىچون «آلتۇن» مەدالىيەسى بىلەن اولارنىڭ ئالدىدى. اونى بىر دېمەدە بولسۇن بىلەن تەقدىملىنىدى. ھەتتا سەردار با كۈمە گەلگەن خەتە تەقدىملىنىدۇر. دېمە - ئۆزىنى خەتە لىگە سالاراق بايراقچى تەقدىملىنىدى. 1880 نىچى يىلدە حسن بىگ زىرەپ كەتەنە ياشايدۇر كەتەنلەر ئۆز مەلۇماتى بىلەن باردىم ايدىيۇردى. او وقتار زىرەپ كەتەنە شەيخەلى بابا - شەيخەلى حاجى سەلىمان آلتۇن اىچى، شەيخەلى بابا بوردى. بونلار اھالىنىڭ بونىن - بونىن جەمئىيەت قانداق اىچون چالغىيۇردىلار. بونلارنىڭ اھالى آراسىدا اولان تەقدىملىنىدۇر او قانداق تەقدىملىنىدۇر كەتەنلەرنى ايشىدىن كەتەنلەر دەرھال سەجەدە ايدىيۇردىلار. ھەر دورۇل دەرھال اولانلار بونلارنىڭ مەراجەت ايدىر و دەرھال «دەرمەن» بولاردى. شەيخە ھەر كىم بىر سۆز بىلەن آغىزى «اگەيدى».

اھالىنى بىلەن مەھۇمات اىچەرىنىدە بولمىس حسن بىگ بىلەن كەتەنلەرنىڭ سۈلالەسى اىچون قورقۇمەن چالغىلار، شەيخەلەرنىڭ كەتەنلەرنىڭ تەقدىملىنىدۇر بىلەن چالغىلار چالغىلاردى. بو خەتە رەقەبەتلىك خەتە خەتەدا اوڭا آلتۇن كۈمەك اىتمەيدۇر.

حسن بىگ كەتەنە مەكتەپ تەلىمىنىڭ فەكرىيە دۈشۈنچە، كەتەنلەرنىڭ قوللۇقلارنى بىلەن قارشى - قارشى كەتەنلەرنىڭ مەزە ايتەك مەجبۇرىيەت قانداق شەيخەلەرنىڭ خەتەسى اولان بو جاھىل آدەملەرنىڭ كەتەنلەرنىڭ مەمانەت ايدىرەردى. كەتەنلەرنىڭ ھەمبەلەرنى، يۈزباشىلارنى بونى بىلەن كەتەنلەرنىڭ بولسۇللارنى بونى بىلەن بولسۇللارنى. بونى گۈرۈمە حسن بىگنىڭ كەتەنلەرنىڭ تەقدىملىنىدۇر بىلەن گەيدەرنىڭ اورادا بونلارنىڭ خەتەلەرنىڭ آڭلاتار و بىلەن قانۇنلارنىڭ مەسئۇلىيەت ايدىرەردى. بونىڭ اىچون دە بىلەن بىلەن مەلۇمات آلتۇن بىلەن ھەر كەتەنلەرنىڭ مەسئۇلىيەت اىچون حسن بىگنىڭ تەبىئەت كەتەنلەرنى بىلەن لىگە حسن بىگنىڭ تەبىئەت مەسئۇلىيەت اىچون بولمىدى.

حسن بك اوجارا گوجهر ك اورادا ياشماغه باشلايور. اوجاردا و كىلك (آدووقاتلق) ايله مشغول اولويور. يوقسول كندليره عريضة بازار كن عريضة ايچون بارا آلماز و بو پارالارا او وقده نشر اولونان «ترجمان» غزته سنه آ بونه يازلماغى اولارامصلحت گورمردى. ئوزى «ترجمان» غزته سنى آلاراوقوديقدن سوگرا كندك ملاسنه ويرمرك «بونى منبردن اوقو و جماعته آكلات» دويردى.

و كىلكى ائاننده كندليرك يرلرني نيمسەمك ايستەن حكومتە و ملكدارلار ايله جدى مبارزه آباراردى. ئوز بر بارچه يرىنى دە كندليرە استفادە ايتمك ايچون ويرەردى.

كندليرى قولجوماقلاردن آرتق يوز باشلار برستاولار و باشقا بوليس مامورلارى سويارديلار او وقلر تفلېسەم چيقان «اوبزور» آدلى غزته دە حسن بك اشتراك ايدەرك گوردىگلى حقسزلىكلار دائر اورايە معلومات ويرەردى. غزته نك مديرى نيقولادزه حسن بگى چوق سەور و اونك مقاله لرنيە قيمت قوباردى. ۱۸۸۰ نجى يىللار دە قانچاق دستلرى اهالىنى سويماغه دوام ايدويور بو گادا يوز باشلار برستاولار امكان ويريور و سوگرا اونلار ايله بولشورديلر بو كىي مسئله لرك هاموسنى حسن بك غزته دە يازارى حسن بگدن بونلار حقته دليلار طلب ايدىلدىكده ايستەنلن «موماتى ويرەر يازمش اولديقلارنى اثبات ايدەردى.

بو سىرالاردا «آبزور» غزته سنك اختيارى تومانونلارلا كچيور. بونلارلا غزته يى «نوويه اوبوزره ننه» آدلاندرارلار، حسن بگك مقاوله لرى بورادە دە درج اولوناردى.

حسن بك فالج خستەلكنه دولديغى ايچون با كويه كوچمەگە مجبور اولويور. با كويه كلنجه بورادە بعض يگى لگر گورويور. چونكه بو وقار با كوردن آيرلديغى اون آلتى يىل اولويوردى بر جوق شاگردلرى طلبه اولمش، بعضلرى دە جماعت ايشلريندە چالشيورديلار.

حسن بك با كويه دونديكى وقت كهنه دوستى دميرجى نك اوغلى باكونك مشهوردوقورلارندن بولويور. حسن بك نە دە غزته ايشلر نە باشلايور. او وقلر «قاسى» غزته سنى «قوزمين» سوگرالار (سوقولوف) اداره ايدويورديلر. حسن بك يازيچى لقده مشهور اولمشدى.

بىر بورغ (لەنينگراد) غزته لرى دە اونى ئوز غزته لرندە اشتراك ايتمەگە دعوت ايدويورديلر. بوندن سوگرا حسن بك گوندوزلرى غزته اداره سنده آقشاملارى ايسە باكو دوماسنده چاليشماقلا مشغول اولويور او وقلر باكو دوماسنه سەچمك و سەچلمك حقته بالگز دولتى لر مالك ايدى. حسن بك كىي ضايللار شېردوماسنه سەچلمك ايستەدىكده اونلار باشقا بر دولتى نك ئەولادينه قيوم اولويور و سوگرا بو حقى قازانيورديلار.

او وقت شېر دوماسنك غلاواسى (رئيسى) دە بويلەلكنە سەچلمشدى اونى قورساق شېرىندن دعوت ايدەرك قيوم تعين ايتدىكدن سوگرا بو وظيفه سەچميشديلر. هر يىلدە ۲۰ يىك روبلە معاش آليوردى. حسن بگك دومايە سەچلمگدن مقصدى ۲۰ يىك روبلە معاش آلماق دگل ايدى.

بونك اويدورمايە بر قيوملقلا دوما دوشمەسندن مقصدى بولدان آرتق شېر اهالىسى ايچون چاليشماق ايدى بو بارە دە «حيات» غزته سنك ۱۹۰۵ نجى يىل ۱۱۵ نجى نومروسندە بويلە يازيور:

«ايش گورمىگدن اوترى بولدان دا آرتيق آدم گرەكدر. برجه آدم اورتالغه چخاردىگىز كه بول تمناسيندە اولمايوب ملت ايچون ايشلەسين اگر بويلە آدم بوخدر. اول وقده دام تزويرمکن چون دگران قرانرا».

حسن بك 15 يىلدىن آرتق دومادا چاليشدى. تانيدەلارى آداملار بولاي قومسويونلاردا چالشاركن حسن بك دائما بولسز مەكتەپدە چالشمىشدر. وارنى غلاستيلار ئوز اقرالارى و تاشلارنى مەكتەپدە

ایندیگری زمان حسن بکده یوقسولارک حوقنی مارامه ایدر اونلارکده
کوچهلرینک تمیز ساقاناسی سمورولمهسی ایچون وار قومسیله چالیشاردی.
شهرک یوقسول اهاالیسی یاشایان کوچهلرک آباد اولماسینه بورالارا
ایشیق جکلمهسنه زبیللرینک وقتند آتیلماسینه دقت ایدر و دوامانک
نظرنی بونلارا جلب ایتک ایستردی. شهرک اوزاق محللرند مکتب
وخسته خانه آچیلماسی مسئلهسنی دائما قالدیراردی. حسن بکنک ویردیگی
بو طلبلر آغلارک خوشنه گتمزدی. جوق وقت حسن بکه
دیوردنارکه:

«سنتك باشيگدا توك يوق جيبگده پول! (*)» بونه فقرا ديبوب
باغير برسان»

حسن بک مکتب قومسونددا جالیشارکن غمناز بالارک دگل شهر روسی - تانار» مکتبلرینک جو قالاماسنی ایستردی. اونث وقتینده شهر مکتبلرینک مقداری اوچدن اون آلثیه قادار آرتمشدی. حسن بک تورک درسلی پروغرامنک آرتیرلماسنی طاب ایدردی. بیه مسئله اوستنده مکتب مدیرلری ایله دائما چارپش-حاق مجبوریتنده قالاردی.

تفلیسده ۲: چیلایاق پولیتخنیکوم ایچون باکو شهرنن پارا ایسته
نیلدیگی وقت حسن بك بویه دیمشدر:

«شېرك پولى وارسە كاسىبارك مەكتىلەرنە صرف ايتىمەلەيدىر. بولمىغىنىچە قوم
ايسە وارلىلار مالالارى ابچون آچىلور. قولى اورايە غوقاسى سولار،
ماتاشىفار، خاتىسولار، اسدالەيفلار پول وىرسىمار، چونكى اوراداپالتاچى
ابوانك يا دارتاچى عبدلك اوغلانلارى اوخومياچىلار؛ اوشاقلارنى
اورادا تربىەلەندىرىمك ايسەتەن نەقت مەدەنىچىلىرى، نەقت زاوودچىلارى
بولمىغىنىچە قومك دا قەدەنە قالمايدىرلار.» (**)

دوما اجلاس لارندن برينده حسن بك شهر لارندن كچن نفت بورو
لارندن ويرگي آلتماسي ميه سني قالديرميشدي. حتي بريسي
دوشدي ۴۰:

«لوتك بری لوت! تونزىك جيمينده ار قېگى اولمايىڭى حالدا،
 نىم جېمىزله اوينايدۇر، براۋنى يېتمە قىوم، بېتىنىك كە دوۋا سەجىلەڭگە
 اختىيارى اواسون اىمدى نىمە بولە رېقتار ايدىدۇر».

(*) او وقتلر حسن بېكك باشندا توك يوقدى. ساچلارى نو كولايمىدى.

(*) حنفه خانم ملك زاده نك ال يازيلارندان آ لشه جدر.

حسن بك دائما روس و ارمنيلاك شارلارى (سارى) ايدى
سەجاياموردى. حسن بك ارمنى تورك توقوشمانىك نەدن عبارت اولدىغىنى
بياموردى. بوندن چار حكومتىنك نە مقصد تەقيب ايتدىگىنى آكلانماغا
جاليشموردى. بو ايكي ملتك سولرىنى گوشەرهردى. حتى قوجولار
طرفندىن اولدىرىلماش لالايفك جنازه تشيئەنە كيدەرك آراداكي خستە مسئلەلىرى
قالدىرماشە و بو قىتەلىرى آچماغا جاليشمىدى.

حسن بلك بويله لكه بوتون وقتنى دومايا و غزته ايشلرته صرف ايدمردى. گون اورتادان سوگرا هميشه شهر باغندا اوتوراراق معلماره صحبت ايدمرد اولنلارا طبعيات و سائردن فائدهلى معلومات ويرهردى. گنج معلمار بو اختيار پداغوغث صحىلرينى چوق سوهرديار.

حسن بك قاديانلاردا سوادلناماسنى آرزو ايدهردى. زرداندن
قايداركن حسن بك تورك قيزلارى ايجون بر مكتب آ چماق فكريه
دوشيور. بو خصوصدا غويرائورا عريضه ويرييور. اودا سردارده
سردارده عريضه يي وزيرار شورا سته تقديم ايدييور. بو مسئله باقاركن
سمنود و مدعي عمومه يسي (بو بده نور سيف) بر ققم جفكش سوزلر
سوله مشدر:

«اسلام يدي باشاي ديو کبي بر شيکارو، يو هيکارک بر باشي کسپلر مه عوضده يوزي بيشر. بونلارلک کيشياريتش سوادلانامه ندان قورقيوروز. قادينلاري دا سوادلانمش اولورسه اونلارلک عېده نين کامک اولماز. (*)

قىز مەكتىبىنىڭ آچىلغانسىمۇ چار ھۆكۈمىتى اذىن وىرمەيۈر. مەسىلەن
اينىنچى نىقولايك تاج قوبان گۈنىمە قادار بو صورىلە دوام ابدىيۈر.
جلوس گۈنىدىن اسفاده ايدەرك ميلليونەر نقىف بو گۈننىڭ خاطرەسى
ايچون ھۆكۈمەتدىن بىر قىز مەكتىبىنىڭ آچىلغانسىمۇ مەاعدە آليۇر. مەكوز
مەكتىبىنىڭ نظامنامە سەنى حسن بىك يازمىشدر. نظامنامە اوزىرە مەكتەپ مەدرەسى
تەحصىل آلمىش تۈرك خانىمى اولمالى ايدى. خەيقە خانىم بو مەكتىبىنىڭ ايلىك
مەدرەسى تەيىن اولۇنۇر. حسن بىك دە مەكتەپ شۇرا سەندە خەلىق ۈر.

1902 نجى يىلدا شماخىدە بويۇك زلزە اولۇپ، بونىدە تەجە، سىمىدە اھالىيە بويۇك ضرر توقۇنۇپ، بىر چوق آتام و مال قاتار

(*) حنیفہ خانم ل بازیا لاری

ئىف اولويور. حسن بىك شىماخى بەگىدەركى ضررىدە اولمش اھالى بەگىدەم ايدىيور. بو وقتلاردا كودە «قاسى» غزەسىلە رىقابىت ايدىن «باكو» غزەسىدە چىقىرىلدى. بو غزە حسن بىكى لىكەلىك ايجون بىر نچە مقاله دەرىجە ايتىمىشى. مقاله لاردا بىقيلان بارالارنىڭ اسراف ايدىلىدىكى دە گوستەرىلمىشى. حسن بىك بونلاردا اھمىت وىرمەن ئوز ايشىمە دوام ايدىيور.

حسن بىك بو غزەلەردە يازىيور. انى چوقى مقاله سى «حىيات» غزەسىدە دەرىجە ايتىلمىشى. «حىيات» 1905 نجى يىل نومۇر: 107, 115, 117, 120, 123, 125, 129. 1906 نجى يىل نومۇر 2 و 3. حسن بىكك طبعىيەتتە ئادەتتە چوقى غزە و مجموعه لاردا مقاله لارى وادىر كە بىر بونلاردان آرتق بىر نچە ايتىمە بەگىز.

1906 نجى يىلدا حسن بىكك تشوقى ايله بىر نچى ئورك معلمار قورولتايى اولور. قورولتايىڭ قارارلارنىڭ حىكومتە تەقدىم ايدىمەركە اجرا سىنى طاب ايتىك ايتىمەن معلمار غرونىڭ باشىندا مرحوم نىمان نىمانوف دورويوردى. حسن بىك ايسە بوكا قارشو اولاراق «بوندان بىر شىيى حاصل اولماز. چونكە طاب ايدىنارنىڭ قودارى حاضر دىكلىدى» دىمىشى.

بو قورولتايىڭ قارارلارنىڭ حىكومت هېچ اھمىت وىرمەيور. بونىڭ ئوزك معلمارى ايجون بالىگىز بىر فائىدەسى اولور كە اودا ئوز آنا دىلارنىڭ فېكر وىرمەيدى. بوندىن سوڭرا تور كىچە بىلمەن معلمار ئوز آنا دىلارنى ئوگرەنمەكە باشلايدۇلار. بو قورولتايىدا اشتراك ايتىمىش بعض معلمارى حىكومت مختلف پائەلر ايله قوللوقدان چىقارتىمىشى.

1907 نجى يىلدا ايكىنجى قورولتاي اولور. حسن بىك فېلىچ خستە لىگنە مېتلا اولدىغى ايجون بو قورولتايىدا اشتراك ايدىمەمىشى.

حسن بىك باكودا تاسىس ايدىلىش نشر معارف جمعيتىدە فعال بىر صورتدە اشتراك ايتىمىشى.

حسن بىك خستە لىگنە دىلنىڭ دوتلىغىنە و النىڭ دوتما دىغىنە باقمىياريق يەندە گوندوزلر غزە ادارەلەرنە كىيور. آقشاملاردا دوما قومىيونلارنىڭ اجلاسلارىنە كىيدىيور. بىر گون غزىر بىگە تصادف ايدەرك خلق ماھتولارنىڭ بىر اوپەر يازماسىنى اوكا اشارە ايله آڭلاپتور. «لىلى مېنچون» اوپەراسى بوندىن سوڭرا يازىلمىشى.

حسن بىك دوما اجلاسلارىنەدە كىيدىرايدى. خىيى گى سەجىكى شىلاندىغى وقت ئوزىنە قوتى دە قويدىرمىشى. فقط خستە اولدىغى ايجون اوڭى سەجىمەمىشى. بونىڭە بىر ايرىر هېچ كىم اوكا سەجىمەمەدىكى خستە بىر سوز دىمەمىشى. ئوزىنى اسكى كېيى غلاسنى يىلدى. فقط اجلاسلارىنە ايجون چاغرىلمايدىغا تەجىب ايدىيور.

او وقتلار زىرداب كىندىدە زىھرايىلارنىڭ مەقدارى چوقالمىشى. حسن بىك وفاتىدىن بىر گون اول آمرىقادا بىلان ورائلار ايجون دىرمان گوتورە جىگىنى سويلەيمىز. ايتىمى گونى حسن بىك: «بىك بورولمىش او بوماق ايتىمەيورم» دىيە اوڭلاپتور. وادى اولارنىڭ گوزلر بىش قاپار. بوندا 1907 نجى يىلنىڭ نوپابر آيى 28 نەدە واقع اولمىشى.

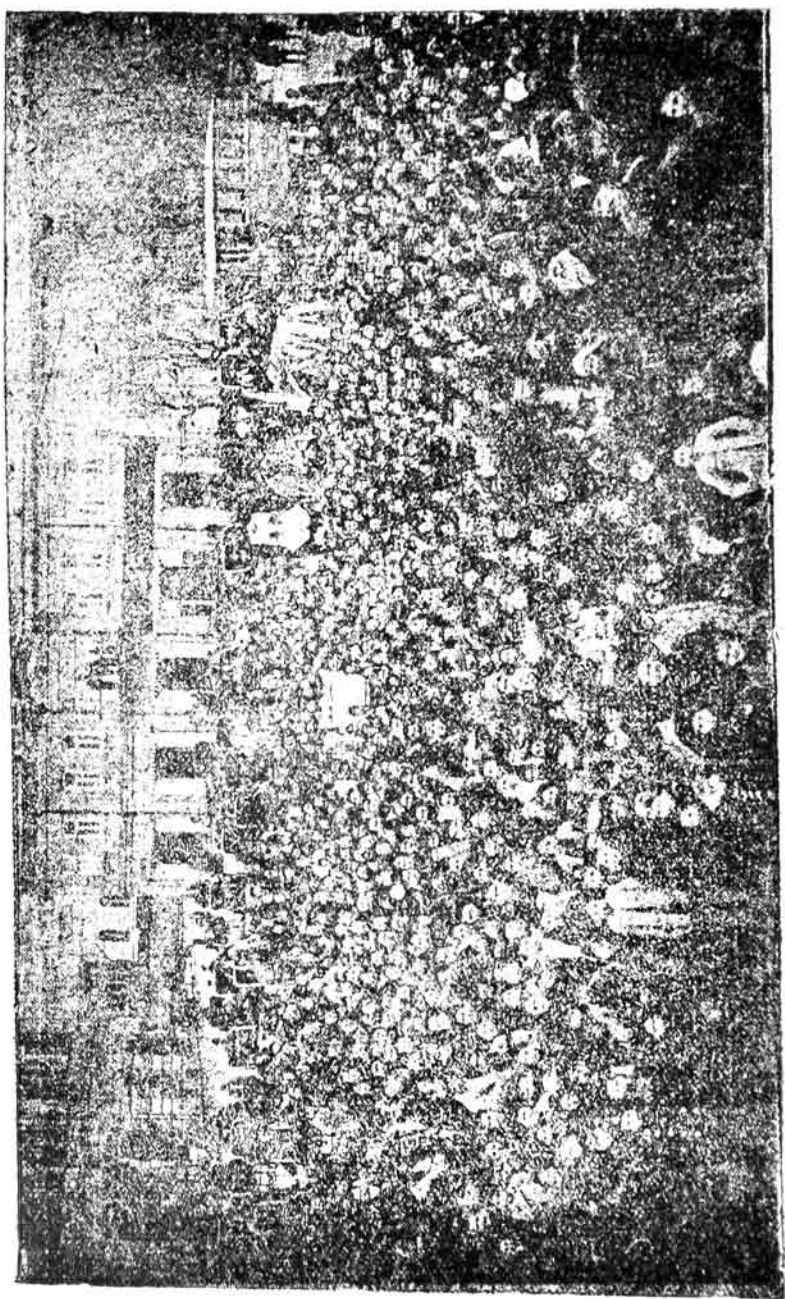
جىنازەسى تشىيىچ ايدىلىرىكن بىر ناطىق دىمىشى كە «حسن بىك باكوبا آچ كادى. آچدا كىيدى.»

دوغرىوداندا حسن بىك ئوزىدىن سوڭر سادە بىر ئىش بىر مەنزىلدىن باشقا هېچ بىر شىيى بىر ايتىمىشى. اوچاردا باشلاش ئەوى دە يازىمەچىق قالمىشى.

حسن بىكك دىنى «مىشاق» غزەسى مەنزىلنىڭ دىنى ايتىمىش. ايدىلر سە چار حىكومتى زىماندىكى دىنلارنىڭ بارلاشى اولمىشى. تشىيىچ جىنازەدە باكودە موجود بوتون ملتىرىڭ نەمەندەلرى اشتراك ايتىمىشى. باكودە موجود بوتون جمەيتلر اشتراك ايدىيور دىلار. جىنازەسى شەر دوما مەننىڭ «قاسى» غزەسىنىڭ و ئوز ئەوينىڭ قارشوسىدا داياندىلارلاق نطقلر سويلدى. دوما شەر مەكتىپلردىن بىرسىنىڭ حسن بىك آدىنا اولماسى قارارنى چىقارتىمىشى. بوندىن باشقا اونىڭ بىرە آيدا يازىلماقچى. نەدىن ايسە بو قارار حىيەت كىچىرىلمەيدى.

شرقىلى





حسن رنگارک دین عراسمی

1926
471

قيمتى 30 قېك